

Жмака В.М.

Сумський фаховий коледж економіки і торгівлі

ВЕЛИКА, ЦЕНЗОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ МІСТ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ДОБУ НЕПУ

У статті, використавши наукову літературу та широке коло джерел, зокрема матеріали Державних архівів Полтавської та Харківської областей, статистичні збірники, щорічники, довідники та ін., автором досліджено становище і шляхи розвитку великої, цензової промисловості міст Лівобережної України в 1920-ті роки, тобто в період нової економічної політики; відстежено особливості існування даної категорії підприємств у містах різних типів.

Схарактеризовано становище промисловості у якому та опинилась на початку 20-х рр. ХХ ст. Відзначено, що промисловість перебувала в кризовому стані, вихід із якої вбачався у нових методах господарювання і реорганізації через механізми непу. Наведено і проаналізовано цифрові показники розвитку промисловості міст регіону які свідчать, що на середину 20-х рр., тобто на кінець відбудовного періоду, велика промисловість міст Лівобережжя незважаючи на різні труднощі була не лише відбудована, а навіть перевершила показники довоєнного рівня. Зазначено, що основна маса підприємств знаходилась в округових центрах, хоча навіть у них промисловий потенціал був різний. Цензові ж підприємства неокругових міст значно поступались округовим практично за всіма показниками, проте вони відігравали одну з головних ролей – забезпечували населення роботою і необхідною продукцією.

У другій половині 1920-х рр. цензова промисловість міст регіону, незважаючи на те, що головна увага влади зосереджувалась на промисловості Донбасу, продовжувала розвиватись: зросло число підприємств, зайнятих на них осіб, сума виробництва тощо. Разом із-тим відзначено, що розрив у показниках між великою промисловістю округових та периферійних міст посилювався ще більше.

Наприкінці автор доходить висновку, що велика, цензова промисловість міст Лівобережжя за роки непу пройшла шлях відновлення і нарощування виробництва, хоча у містах різних типів рівень розвитку промисловості залишався неоднаковим.

Ключові слова: місто, Лівобережжя, неп, велика промисловість, цензова промисловість, підприємство.

Постановка проблеми. На початку 1921 р. Україна перебувала в стані глибокої економічної кризи, особливо болюче вона вразила саме міста у яких не працювали фабрики і заводи, зупинились або ледь животіли всі системи життєзабезпечення. Проголошена більшовиками нова економічна політика намітила вихід із соціально-економічної кризи. На цей вихід, в першу чергу, розраховувала й промисловість. Саме роки непу стали однією із цеглин у підвалинах української промисловості, які значною мірою вплинули й на розвиток промисловості в містах. Враховуючи складність розвитку вітчизняної промисловості в теперішній час, варто звертатися до реформаторського досвіду минулих історичних періодів, одним із яких є доба нової економічної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Говорячи про історіографію проблеми варто зауважити, що роботи в яких цілеспрямовано розглядається чи бодай подається інформація про

промислові підприємства міст, зустрічаємо лише з виходом «Історії міст і сіл Української РСР» та історико-краєзнавчих нарисів або путівників по містах, а це 60–70-ті рр. минулого століття. Значна увага як в «Історії міст і сіл...», так і нарисах приділяється розгляду економіки, особливо відновленню промисловості у відбудовний період та роки перших п'ятирічок. Наприклад, такі нариси та путівники було видано по Кременчуку [12; 17], Лебедину [11], Ромнах [37], Сумах [38–39] та інших містах регіону й України.

Певне уявлення про стан промисловості на різних етапах її розвитку надають нариси з історії окремих підприємств, видання яких було приурочено до ювілейних дат, пов'язаних із цими підприємствами. Оскільки більшість промислових закладів розміщувалось у містах, дані нариси дають можливість скласти певне уявлення і про промисловий та економічний розвиток окремих населених пунктів [10; 14; 33–34; 41 та ін.].

До цього, деякі узагальнюючі відомості про промисловість міст, та й то переважно великих промислових центрів, можна було виділити лише з матеріалів економічного характеру. Наприклад роботи О. Сідорова [40], Д. Вірника [4] та ін.

Упродовж другої половини 1950–1980-х рр. з'являється велика кількість літератури, присвяченої дослідженню економіки радянської доби. І хоча діяльність дослідників була обмежена концепціями, сформульованими ще в 1930-х рр., їх роботи містять важливі історичні дані. Серед них і відомості стосовно промислових підприємств міст регіону періоду непу. В цьому контексті необхідно виділити колективні узагальнюючі дослідження з історії розвитку народного господарства [36] та історії республіки [16], монографії Б. М. Бабія [1], О. С. Кудлая [18] та ін.

Окремою складовою вивчення промисловості був її розгляд крізь призму дослідження робітничого класу, доробок К. К. Шияна [44], Г. Д. Діденка [8], В. М. Довгопола [9] та ін.

Грунтовним дослідженням промисловості відзначається праця О. О. Нестеренка «Розвиток промисловості на Україні. Ч. III. (Промисловість України в період будівництва соціалізму і комунізму)» [29], в якій автор розглядає усі етапи й елементи розвитку основних галузей української промисловості в зазначений період, приділяючи значну увагу непівським рокам.

Неп, запроваджений 1921 р., знайшов своє відображення у всіх сферах життя країни. Багато подій і процесів періоду нової економічної політики відбувалися або були пов'язані саме з містами, що певною мірою залишало відбиток і на розвитку самих міст. Початок української незалежності приніс нові можливості для досліджень непівської моделі. Було порушено проблеми, яких не торкалася радянська історична наука. Зокрема під новим кутом зору висвітлювалася діяльність різних галузей промисловості: монографії В. І. Гринчуцького [5], Л. В. Нізової [30], колективна робота О. М. Бута, В. С. Бондаренка, К. В. Нікітенка [3], В. І. Базалєєва і О. М. Куценко [2] та ін., у яких знаходимо інформацію і по містах регіону.

У роки незалежності на місцях продовжилась робота з дослідження історії міст Лівобережжя. Було підготовлено і видано нариси, довідники, навчальні посібники, в яких чільне місце посідає висвітлення подій, що відбулись у містах упродовж 20-х рр ХХ ст. Значна увага в них приділяється розгляду економічного життя і зокрема розвитку промисловості, щоправда відомості в них багато в чому схожі на ті, що вміщені в «Історії

міст і сіл...» чи нарисах 60–70-х рр. З-поміж них вирізняються книги з історії Кременчука [20], Вовчанська [13], Полтави [35], Харкова [15], Куп'янська [19] та ін.

Таким чином, проаналізувавши історіографію проблеми можемо зробити висновок, що незважаючи на чималу кількість наукової літератури присвяченої економіці, розвитку промисловості країни загалом, робіт, які б ґрунтовно досліджували безпосередньо промислові підприємства міст Лівобережної України доби непу немає. Враховуючи такий стан речей, даною публікацією ми спробуємо частково заповнити цю прогалину.

Джерельною базою для написання статті слугували різні види джерел: статистичні щорічники [31–32]; статистичні збірники, серед яких «Матеріали до опису округ УСРР» [21–27], збірник статистико-економічних відомостей «Міські селища УСРР» [28]; важливим джерелом у дослідженні великої, цензової промисловості міст наприкінці 20-х рр. ХХ ст. є статистичний довідник «Фабрики та заводи України» [42], який подає відомості про кількість підприємств, чисельність робітників на них, потужність двигунів, суму виробництва тощо. Також залучено матеріали фондів держархівів Полтавської [6] та Харківської [7] областей.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити становище і шляхи розвитку великої, цензової промисловості міст Лівобережної України в період нової економічної політики, відстежити особливості існування даної категорії підприємств у містах різних типів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Економіка міст регіону була представлена такими галузями промисловості як велика (цензова), дрібна та кустарно-реміснична, комунальними підприємствами. Напередодні Першої світової війни в містах Харківської і Полтавської губерній (основна частина Лівобережжя) знаходилось 1307 промислових підприємств із кількістю робітників – 26 969 чол., сума виробництва становила 75 674,5 тис. крб [43, с. 96]. Проте період революції і громадянської війни стали особливо руйнівними для промислових закладів, які опинились у великому занепаді. Виробництво промислової продукції на Україні знизилось до 1/10 від довоєнного рівня. З 11 тис. підприємств у 1921 р. діяло лише 2552, переважно дрібних [16, с. 22].

Отже, початок 20-х рр. ознаменувався дуже тяжким господарським становищем, що було викликано революційними подіями, громадянською війною тощо. Велика кількість підприємств

у містах не діяли, оскільки були зруйновані або не мали сировини чи достатньої робочої сили. До цього додалися й наслідки націоналізації, оскільки, відібравши (націоналізувавши) у власника підприємство, нова влада не могла швидко забезпечити його нормальне, безперебійне функціонування. У результаті, в 1921 р. у 17 містах регіону (крім Харкова, Кременчука, Ніжина, Хоролу, Охтирки, Лебедина, дані щодо яких відсутні) нараховувалось біля 260 підприємств, кількість працюючих на них становила 1 767 чол. (дані щодо 40 підприємств) [6, арк. 14; 7, арк. 1–6, 11–13, 18, 24, 33–38]. У той же час, у 1914 р. в цих самих містах налічувалось 702 фабрики і заводи, на яких працювало 9 518 робітників, сума виробництва становила майже 33,4 млн крб [31, Ведомость «Фабрики и заводы Полтавской губернии за 1914 г.»; 32, Ведомость «Фабрики и заводы Харьковской губернии за 1914 г.»].

Такі результати свідчать, що регрес відбувся у величезних масштабах, кількість підприємств зменшилась у 2,7 рази, що спричинило скорочення решти показників. Тобто промисловість перебувала в кризовому стані. Вихід із кризи вбачався у нових методах господарювання і реорганізації промисловості. Шляхи реорганізації було відображено в наказі РНК, схваленому ЦК РКП(б) 9 серпня 1921 р. «Про проведення в життя засад нової економічної політики».

Основні зусилля держава спрямовувала на відновлення великої, ценової промисловості, до якої зараховували підприємства, що мали не менше як 16 робітників із механічним двигуном або 30 робітників без двигуна. Їй приділялося найбільше уваги, оскільки в межах панівної ідеології, доктрини, саме велика промисловість вважалась головним елементом у відбудові всієї економіки країни. Основними нормативними актами, які

сприяли цьому, були вже згаданий наказ РНК від 9 серпня 1921 р., а також постанова Ради Праці та Оборони від 12 серпня цього ж року «Основні положення про заходи відбудови великої промисловості та підняття і розвитку виробництва» [36, с. 191]. На жаль, через недоліки, пов'язані зі станом джерельної бази, розвалом статистичного обліку, дані, які би давали змогу простежити розвиток ценової промисловості у містах Лівобережжя за перші роки непу, часто відсутні або зустрічаються фрагментарно. Проте по деяких містах такі відомості є. Так, у Лебедині станом на січень 1922 р. працювало близько 10 підприємств, на яких було зайнято понад 300 робітників, у Кременчуці на 1 січня 1923 р. працювало 25 підприємств, а в Ромнах за даними на 1 вересня 1923 р. знаходилось 14 ценових закладів із кількістю працюючих на них близько 900 чол. [11, с. 33; 17, с. 71; 37, с. 74]. Трапляється і суперечлива інформація, зокрема по місту Суми. За даними, що подаються у путівнику по місту, у Сумах наприкінці 1925 р. діяло 32 підприємства, на яких працювало 5,5 тис. робітників [39, с. 21]. Проте інше джерело (статистико-економічний збірник «Міські селища УСРР») називає 23 підприємства з майже 3 тис. працюючих [28, с. 102–103]. Такі розбіжності пояснюються, очевидно, як різною джерельною базою з якої було взято відомості, так, можливо, і різним підходом при віднесенні того чи іншого підприємства до категорії великих.

Більш репрезентативними показниками про стан великої промисловості міст Лівобережжя є відомості середини 20-х рр. Зокрема, узагальнені нами дані в таблиці свідчать: 1925 р. у містах Лівобережжя розміщувалось 358 великих підприємств, що становило 24,8% ценових закладів міських селищ УСРР; на них працювало 44 498 осіб, тобто 17,4% зайнятих у великій

Таблиця

Велика, ценова промисловість міст Лівобережжя

Тип міста	1925 р.				1929 р.			
	Кількість закладів	Кількість зайнятих осіб (робітники+ молодш. обсл. персонал)	Потужність двигунів	Валова продукція (тис. крб)	Кількість закладів	Кількість зайнятих осіб (робітники)	Потужність двигунів	Валова продукція (тис. крб)
Округові	295 82,4%	43.000 * 96,6%	59.425 * 94,9%	163.501 * 90,7%	397 82,7%	72.584 95,6%	80.951 93,1%	474.982 95,5%
Неокругові	63 17,6%	1.498 3,4%	3.225 ** 5,1%	16.847 9,3%	83 17,3%	3.334 4,4%	6.002 6,9%	22.189 4,5%
Разом	358 100%	44.498 100%	62.650 100%	180.348 100%	480 100%	75.918 100%	86.953 100%	497.171 100%

* дані по 282 закладах; ** дані по 7 містах. Складено автором на основі: [23, с. 24–26; 25, с. 33–38; 26, с. 23–24; 27, с. 23–24; 28, с. 102–104; 42, с. 2–561].

промисловості українських міст; сума виробництва дорівнювала 180 350 тис. крб, або 22,4% від загальної суми виробленої продукції ценозовими підприємствами міських селищ України; потужність двигунів становила 62 650 к.с. Такі показники свідчать, що даний регіон не був першочерговим для влади, яка всю увагу зосереджувала на відновленні Донбасу, що було головною ціллю більшовиків. Втім, абсолютні числа переконують: на кінець відбудовного періоду за кількістю робітників і сумою виробництва міста регіону досягли і перевершили показники довоєнного рівня, які, за підрахунками Д. М. Чорного на 1914 р. по містах Полтавської і Харківської губернії налічували: 26 969 робітників і 75 674,5 тис. крб [43, с. 96]. Із зазначеної кількості закладів на округові міста припадало 295, або 82,4%, ценозових підприємств. Найбільше їх знаходилось у Харкові – 126, або 42,7% всіх великих підприємств округових міст регіону. Значна їх кількість була в Полтаві та Кременчуці, відповідно 56 і 37 закладів, 23 великі підприємства мали Суми. Натомість лише 4 ценозові підприємства знаходились у Куп'янську, 6 в Ізюмі [28, с. 102–103]. Це свідчить про неоднаковий рівень розвитку даних міст, які, незважаючи на свій округовий статус, у промисловому потенціалі перебували в різних вагових категоріях.

Число зайнятих на ценозових підприємствах округових міст становило 43 тис. осіб, або 96,6%. Оскільки у Харкові знаходилась більшість великих підприємств, то саме на це місто припадає й найбільша кількість працюючих на них – 31 492 чол., або 73,2% зайнятих у ценозовій промисловості округових міст (дані щодо 121 підприємств із 126). У решти округових центрах це число становило від 146 чол. у Куп'янську до 3356 чол. у Кременчуці (дані щодо 36 підприємств із 37) [28, с. 102–103]. Значна різниця у кількості працюючих на великих підприємствах пояснюється не лише різною кількістю самих ценозових закладів, але й характером їх виробництва. Якщо у Харкові, Сумах, Кременчуці, Полтаві знаходились потужні машинобудівні, хімічні, текстильні, харчові та інші підприємства, в яких нараховувалось кілька сотень, а то й тисяч працюючих, то в решти міст, ценозова промисловість обмежувалась порівняно невеликими борошномельними, олійними, деревообробними, цегельними, друкарськими підприємствами тощо. Це підтверджують й інші показники. Із загальної потужності двигунів великих підприємств округових міст, яка на 1925 р. становила 59 425 к.с., або 94,9% потужностей міст регіону, на підприємства Хар-

кова припадало 39 506 к.с., Кременчука – 8056, Полтави – 4470 к.с. Проте в Ізюмі цей показник дорівнював лише 389, у Куп'янську 433 к.с. Ще одним підтвердженням може слугувати вартість виготовленої продукції на цих підприємствах, яка сягала 163 500 тис. крб, або 90,7% від виробництва всіх міст регіону впродовж 1925 р. Лише харківські великі підприємства виробляли продукції на суму в 91 264 тис. крб, що було більше від суми виробництва ценозових підприємств решти округових міст регіону. Крім Харкова, значні показники виробництва мали Суми – 30 513 тис. крб, Кременчук – 16 120 тис. крб, Полтава – 9 818 тис. крб (дані щодо 54 підприємств із 56). У той час як у Куп'янську та Ізюмі вона дорівнювала 522 і 578 тис. крб відповідно [28, с. 102–103]. Привертає увагу величезний відрив Харкова. Якщо 1914 р. Харків і Суми за вартістю валової продукції були відносно на одному рівні, то відтепер у Харкова вона було втричі більшою [43, с. 99–100].

Звичайно, кожне місто мало підприємства, які були лідерами за всіма показниками. Проте, якщо у великих промислових центрах таких виробництв могло бути декілька, то в інших містах їх могло не бути взагалі, або їх показники значно поступались. Наприклад, якщо у Кременчуці знаходилось 11 великих підприємств, на яких працювало більше 100 робітників, і 10 виробництв із сумою виготовленої продукції понад 500 тис. крб, то в Ніжині таких підприємств було 2, а в Куп'янську жодного [21, с. 25–28; 22, с. 23; 24, с. 25–26;]. Це ще раз підтверджує тезу про різний промисловий рівень і потенціал міст навіть одного типу.

У 1925 р. на неокругові міста припадало 17,6% (63) ценозових підприємств, які знаходились у містах регіону, на них було задіяно 1 498 осіб, або 3,4%, сума виробництва становила майже 16 850 тис. крб, або 9,3% (див. табл.). Такі цифри свідчать про скромну ценозову промислову базу неокругових міст, адже саме великі підприємства є основним мірилом не лише промислового, але й економічного потенціалу міста.

Кількість ценозових підприємств у містах даного типу була невелика, перебуваючи в межах від 1 ценозового закладу в Зінькові до 8 підприємств у Пирятині. За галузями виробництва перевага була за борошномельними, цегельними, шкіряними підприємствами тощо. Число зайнятих осіб на ценозових підприємствах неокругових міст також була незначною і становила лише 8 чол. у Кобеляках до максимальної 240 чол. у Краснограді, що свідчить про їх розміри, переважна більшість яких були невеликими підприємствами.

Підтверджують це і суми виробництва. Лише Красноград за обсягом виготовленої продукції (4 091 тис. крб) був на рівні середнього округового міста і навіть частину з них перевершував [28, с. 103–104]. Проте 85% цієї суми давали 2 ценові підприємства (млини) із 6. На них зосереджувалось і більшість робітників – 145 чол., або 60% [25, с. 34]. Значні суми виробництва мали Хорол – майже 2,2 млн крб, Миргород – 2,05 млн, Пирятин – 1,98 млн крб та ін. [28, с. 103–104]. Однак, як і в Краснограді, основну масу надходжень давали 1–2 підприємства. Наприклад, у Миргороді один лише млин №12 колишнього власника Виноградова давав 65% вартості продукції ценових підприємств міста, у Пирятині на два млини припадало 87% загальної суми виробництва, з яких частка одного млина № 8 колишнього власника Берштейна становила 59% [23, с. 24; 26, с. 23]. Решта ж ценових підприємств мали значно менші суми виробництва, що свідчить як про їх потужності, можливості, так і розміри самих промислових закладів. Зокрема, сума виробництва 4 ценових закладів Гадяча сягала 160 тис. крб, 3 підприємства Богодухова виробили продукції всього на 43 тис., що само собою свідчить про їх рівень. Однак рекорд належить ценовим підприємствам Кобеляк (броварні та цигарковій майстерні), обсяг виробництва яких становив лише 15,8 тис. крб [28, с. 103–104]. За своїм характером ці підприємства були дрібними, навіть кустарними, але оскільки підлягали акцизному контролю, вважались ценовими.

Таким чином, на середину 20-х рр. велика промисловість міст Лівобережжя становила четверту частину від кількості ценових підприємств, що знаходились у міських селищах України. Основна маса великих виробництв зосереджувалась в округових містах, серед яких вирізняються Харків, Суми, Кременчук, Полтава. На округові міста припадала й переважна більшість зайнятих на цих підприємствах осіб, потужність двигунів, сума виробленої продукції тощо. Це є цілком логічним, оскільки округові центри мали кращі умови і потенціал для розвитку різних галузей виробництва, починаючи від фінансових можливостей, закінчуючи людськими ресурсами. Хоча навіть округові міста у промисловому розвитку досить відрізнялись один від одного.

Ценові підприємства неокругових міст значно поступались округовим як кількісно, так і розмірами, сумою виробництва, чисельністю працюючих осіб. Переважна більшість ценових закладів неокругових міст – млини, цегельні, тартаки,

шкіряні виробництва тощо не могли конкурувати з великими й потужними підприємствами округових центрів. Подекуди таких підприємств у містах даного типу нараховувалось лише кілька, проте в своєму регіоні вони відігравали одну з головних ролей – забезпечували населення роботою і необхідною продукцією.

У цілому велика промисловість, на якій влада зосереджувала основну увагу надаючи їй принципово важливу роль у процесі модернізації та реконструкції країни, у містах регіону на кінець відбудовного періоду, незважаючи на різні труднощі викликані фінансовою і сировинною проблемами, була відбудована, налагоджувала і нарощувала виробництво, досягнувши й перевершивши показники довоєнного рівня: чисельність робітників зросла на 65%, сума виробництва збільшилась на 138,3%.

До кінця 20-х рр. показники міської ценової промисловості регіону суттєво змінились. Зокрема, число підприємств збільшилось на 34,1% до 480 закладів, кількість робітників зросла на 70,6% до 75 918 чол., потужність двигунів становила 86 953 к.с., що на 38,8% більше, сума виробленої продукції зросла більше ніж у 2,7 рази, сягнувши 1929 р. майже 497,2 млн крб (див. табл.). Такому результату сприяли як відновлення великої промисловості у відбудовний період, що створило фундамент для подальшого розвитку, так і курс на індустріалізацію, взятий СРСР у другій половині 1920-х рр., чільне місце в якому відводилось Україні.

Як і раніше, на округові міста припадала основна маса ценових підприємств, чисельність яких зросла на 34,6% до 397 закладів, частка серед загальної їх кількості в містах регіону залишалась на рівні 82–83%. У 8 округових містах кількість великих виробництв збільшилась. Зростання становило від 3 закладів у Лубнах до 47 підприємств у Харкові. В Полтаві та Ізюмі, навпаки, кількість ценових закладів зменшилась відповідно на 6 і 1 виробництво. Загалом, найбільша кількість великих підприємств знаходилась у Харкові – 173, Кременчуці і Полтаві нараховувалось відповідно 51 і 50 ценових закладів, 30 – у Сумах. Найменше таких підприємств налічувалось в Ізюмі – 5 і Куп'янську – 10 закладів [42, с. 2–561]. Тобто найбільш і найменш промислово розвиненими округовими центрами залишались ті ж самі міста, що і 1925 р., хоча у Куп'янську відсоток зростання ценових промислових закладів був найбільшим, сягнувши 150%.

Із збільшенням кількості великих підприємств зросло й число зайнятих на них осіб (див. табл.),

становлячи 1929 р. 72 584 чол., що на 68,8% більше ніж 1925 р. Найбільше працюючих збільшилось у Ромнах і Куп'янську – у 3,2 рази. Незважаючи на зменшення кількості ценових підприємств у Полтаві, чисельність зайнятих на них, навпаки, зросла більше ніж у 2,3 рази. У 2,2 рази працюючих додали ценові промислові заклади Сум і Прилук. «Найменше» зростання робітничого елемента мали Кременчук і Харків, відповідно 53,2% і 56,5%, хоча в абсолютних числах найбільше зайнятих знаходилось саме на великих виробництвах столиці – 49 286 осіб. Значна їх кількість працювала на підприємствах Сум – 6713 чол., Полтави – 6291 чол., Кременчука – 5140 чол. Найгірший показник мав Ізюм, у якому зі зменшенням числа ценових підприємств (станцію Ізюм-Вокзальний виділено в окремий населений пункт) скоротилась на 54,7% (до 139 чол.) і кількість працюючих на них [42, с. 2–561].

Поряд зі зростанням кількості великих підприємств в округових містах регіону збільшилась і потужність їх двигунів, яка була на 36,2% більше ніж 1925 р., налічуючи 80 951 к.с. Більше ніж на половину збільшили свої потужності ценові підприємства Прилук, Ромен, Харкова, Куп'янська. Незважаючи на зростання кількості ценових заводів у Кременчуці на 14 одиниць, потужність двигунів на них збільшилась лише на 0,7%, а в Лубнах взагалі відбулося скорочення на 2,2% від попередньої потужності. Основний обсяг потужностей припадав на великі підприємства Харкова – 60 104 к.с., що становило 74,2% загальної потужності двигунів ценових підприємств округових центрів регіону. У решти округових міст цей показник перебував у межах від 165 к.с. в Ізюмі до 8115 к.с. у Кременчуці [42, с. 2–561], що свідчить про характер і рівень ценових промислових заводів даних міст.

Проте головним мірилом стану і розвитку підприємств є сума виробництва. 1929 р. уся велика промисловість округових міст Лівобережжя виробила продукції на суму 475 млн крб, що в 2,9 рази більше ніж 1925 р., збільшивши при цьому частку до 95,5%. Із цього загалу на долю ценових підприємств Харкова припадало 326 млн крб, або 68,6%. На значні суми вироблялося продукції ценовими підприємствами Сум – на 52,2 млн крб, Полтави – на 37 млн крб, Кременчука – майже 33 млн крб. Найменші показники були в Ізюмі – трохи більше 1 млн крб і Куп'янську – 1,9 млн крб, при цьому в Куп'янську сума виробництва зросла в 3,6 рази [42, с. 2–561]. Найбільше зростання (незважаючи на зменшення кількості під-

приємств і їх потужностей відповідно на 10,7% і 17,3%) відбулося в Полтаві – майже у 3,8 рази, Харкові – більше ніж у 3,5 рази, Кременчуці і Прилуках – удвічі. У решти округових міст зростання суми виробництва становило 34,1–84,6%. Сума виробництва в 1929 р., порівняно з 1925 р. збільшилась у всіх округових містах регіону, навіть в Ізюмі, де відбулося зменшення кількості ценових підприємств, числа робітників, потужностей, даний показник зріс на 84,6%. Це є свідченням того, що велика промисловість округових міст Лівобережжя досить успішно пройшла будівельний і перший етап індустріалізаційного періоду (принаймні більшість підприємств), налагодивши виробництво, працюючи з прибутком, що було запорукою для стабільної економіки країни в цілому і міст зокрема.

Як свідчать дані, узагальнені нами в таблиці, ценова промисловість неокругових міст в абсолютних числах також мала позитивні зміни, при цьому зберігши частку більшості показників на тому ж рівні (за винятком суми виробництва, частка якої зменшилась більше ніж удвічі). Зокрема, кількість ценових підприємств до 1929 р. збільшилась на 31,7%, становлячи 83 заклади, або 17,3% великих підприємств міст Лівобережжя. Найбільше зростання мали Зіньків – у 3 рази, Кобеляки – у 2,5 рази, подвоїлось число ценових підприємств у Білопільлі і Богодухові. Проте, незважаючи на такі значні результати, в абсолютних числах це виглядало зовсім несуттєво. Так, у Зінькові впродовж 1925 р. діяло лише одне ценове підприємство, 1929 р. їх кількість збільшилась до трьох; у Кобеляках чисельність ценових виробництв зросла із двох заводів до п'яти тощо. У Лохвиці число ценових підприємств залишилось без змін – шість. Два неокругові міста – Хорол і Гадяч, навпаки, скоротили кількість ценових заводів на 33,3% і 25%, що в абсолютних числах дорівнювало зменшенню на два і одне виробництво відповідно. Загалом кількість великих підприємств у неокругових містах була незначною і перебувала у межах від 3 заводів у Гадячі та Зінькові до 10 в Охтирці [42, с. 2–561].

Відбулося збільшення і кількості зайнятих осіб на ценових виробництвах неокругових міст. Порівняно з 1925 р. воно становило 122,6%, 1929 р. налічуючи 3 334 чол. Зростання зафіксовано в 11 неокругових містах, причому у 7 з них збільшення відбулося в рази, від подвійного у Гадячі (незважаючи на зменшення кількості підприємств) до 55,5 раз у Кобеляках. У Хоролі зі скороченням кількості ценових підприємств

зменшилось на 24,2% і число зайнятих на них осіб. Цікава ситуація склалась у Зінькові: незважаючи на збільшення закладів, кількість працюючих на них скоротилась на 2,6%, що свідчить про невеликий розмір цих підприємств. У цілому кількість зайнятих на ценових підприємствах неокругових міст 1929 р. коливалась від 38 чол. у Зінькові до 551 чол. в Охтирці [42, с. 2–561].

Потужність двигунів на великих підприємствах неокругових міст у 1929 р. становила 6 тис. к.с., із яких 1 396 к.с., або 23,3% усіх потужностей подібних виробництв у містах даного типу, припадало на ценові підприємства Краснограда. У решти неокругових міст цей показник перебував у межах від 75 к.с. на ценових підприємствах Гадяча до 875 к.с. на виробництвах Охтирки [42, с. 2–561].

Подальший аналіз даних таблиці свідчить, що зі зростанням основних показників у великій промисловості неокругових міст, відбулося й збільшення на 31,7% суми виробництва, яка тепер дорівнювала 22,2 млн крб, хоча частка порівняно з 1925 р. зменшилась з 9,3% до 4,5%. Зростання суми виробництва відбулося на ценових підприємствах 8 неокругових міст регіону, проте якщо в Краснограді воно становило 9,2%, то у Кобеляках аж у 51,3 рази, Богодухові – у 20 раз тощо. Однак, у 5 містах сума виробництва, навпаки, зменшилась. Відсоток зниження сягав 3,7–60,3%. Але якщо скорочення у Хоролі і Гадячі можна пояснити зменшенням кількості ценових підприємств, то у Лохвиці, очевидно, відбулося зниження обсягів виробництва, оскільки кількість ценових закладів залишилась однаковою. Причиною скорочення виробництва у цих містах могла бути й тимчасова зупинка деяких підприємств. Дивним виглядає зменшення вартості виробленої продукції на ценових підприємствах Зінькова і Пирятина, адже таких промислових закладів у цих містах додалось, що вочевидь пов'язано як зі скороченням виробництва старими підприємствами, так і невеликі можливості нових. Ця ситуація свідчить, що не всім периферійним містам у ценовій промисловості на кінець 20-х рр., порівняно з відбудовним періодом вдалось покращити

результати за сумою виробництва. Пояснюється це, напевно, як зменшенням попиту на продукцію цих підприємств, так і нездатністю керівництва закладів пристосуватись до умов ринку. У цілому найбільшу суму виробництва серед неокругових міст давали великі підприємства Краснограда – 4,47 млн крб, Охтирки – 3,24 млн крб, Вовчанська – майже 2,9 млн крб. Найменшими вони були у ценових підприємств Гадяча – лише 78 тис. крб та Зінькова – 216 тис. крб [42, с. 2–561].

Висновки. Отже, друга половина 20-х рр. ХХ ст. для ценової промисловості міст Лівобережжя, незважаючи на те, що основні ресурси спрямовувались на велику, важку промисловість Донбасу, принесла непогані результати. Відбулося зростання усіх показників, основними серед яких є збільшення кількості ценових закладів, зайнятих на них осіб, а головне, значно зросла сума виробництва, що свідчить про успішний розвиток цих підприємств (хоча деякі неокругові міста з різних причин за цим показником прогресу не досягли). Провідні позиції належали округовим містам, де концентрувалась основна маса підприємств та ресурсів; серед них виділяється столиця – Харків, один із найбільших промислових центрів країни. Неокругові міста, маючи у ценовій промисловості значно скромніші результати, в абсолютних числах також значно додали. Хоча за тими ж таки абсолютними числами, розрив між великою промисловістю округових та периферійних міст став ще більшим, посилюючи відставання неокругових міст не лише у промисловому, але й економічному розвитку загалом. Проте, незважаючи на суттєве відставання від промислових закладів округових центрів, вони були невід'ємною складовою промислового потенціалу країни.

З упевненістю можна сказати, що велика, ценова промисловість міст Лівобережжя упродовж 1920-х рр. пройшла шлях відновлення, стабілізації і нарощування виробництва, про це свідчать її результати, чому сприяли як нова економічна політика, так і курс на індустріалізацію, незважаючи на те, що у містах різних типів промисловий потенціал залишався неоднаковий.

Список літератури:

1. Бабій Б. М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 384 с.
2. Базалєєв В. І., Куценко О. М. НЕП і розвиток промисловості України: 20-ті роки крізь призму 90-х. *Вісник Харківського державного університету*. 1999. № 442: Історія України. Вип. 3. С. 129–135.
3. Бут О. М., Бондаренко В. С., Нікітенко К. В. Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.). Донецьк : Юго-Восток, 2008. 355 с.
4. Вирный Д. Украинская ССР: Краткий историко-экономический очерк. Москва : Госполитиздат, 1954. 182 с.

5. Гринчуцький В. І. Промислові трести України в 20-ті роки. Київ : Наукова думка, 1997. 179 с.
6. Держархів Полтавської області. Ф. Р. 3872. Оп. 1. Спр. 458., 35 арк.
7. Держархів Харківської області. Ф. Р. 191. Оп. 2. Спр. 51., 66 арк.
8. Диденко Г. Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925). Киев: Изд-во АН УССР, 1962. 375 с.
9. Довгопол В. М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.). Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1971. 144 с.
10. Дорогой рабочей чести: Очерки истории Полтавского турбомеханического завода / Л. Г. Гусак и др. Харьков : Прапор, 1974. 199 с.
11. Дудченко К. М., Тичина В. Є. Лебедин: Історико-краєзнавчий нарис. Харків : Прапор, 1974. 70 с.
12. Евселевский Л. И., Пустовит П. Н. Кременчуг: путеводитель. Харьков : Прапор, 1975. 80 с.
13. Захаров И. И. Волчанск и Волчанский район: От века к веку. Харьков: Оригинал, 1999. 240 с.
14. Изюмскому тепловозоремонтному – 50 лет / [подгот.: И. Т. Агарков и др. Харьков: Прапор, 1965. 62 с.
15. Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмиш та ін. Харків : Фоліо: Золоті сторінки, 2004. 686 с.
16. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. Т. 6: Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941) / П. П. Гудзенко та ін. Київ: Наукова думка, 1977. 543 с.
17. Кременчуг : Краеведческий очерк / Г. С. Барвинок и др. 2-е изд., доп. и перераб. Харьков: Прапор, 1966. 141 с.
18. Кудлай О. С. Борьба трудящих Харьковщины за відбудову промисловості і сільського господарства, 1921–1925 / Харків : Книжкове вид-во, 1961. 208 с.
19. Куп'янську – 350: Історико-економічний огляд / авт.-уклад. А. Григоров. Харків: Золоті сторінки, 2005. 168 с.
20. Лушакова А. Н., Евселевский Л. И. Улицами старого Кременчуга / Киев: Техніка, 1997. 152 с.
21. Матеріали до опису округ УСРР: Кременчуцька округа / ЦСУ УСРР. Харків: [Б. в.], 1926. VIII, 56 с.
22. Матеріали до опису округ УСРР: Куп'янська округа / ЦСУ УСРР. Харків: [Б. в.], 1926. VIII, 44 с.
23. Матеріали до опису округ УСРР: Лубенська округа / ЦСУ УСРР. Харків: [Б. в.], 1926. VI, 50 с.
24. Матеріали до опису округ УСРР: Ніжинська округа / ЦСУ УСРР. Харків: [Б. в.], 1926. VIII, 50 с.
25. Матеріали до опису округ УСРР: Полтавська округа / ЦСУ УСРР. Харків: [Б. в.], 1926. VIII, 74 с.
26. Матеріали до опису округ УСРР: Прилуцька округа / ЦСУ УСРР. Харків: [Б. в.], 1926. VIII, 48 с.
27. Матеріали до опису округ УСРР: Роменська округа / ЦСУ УСРР. Харків: [Б. в.], 1926. VIII, 48 с.
28. Міські селища УСРР: Збірник статистико-економічних відомостей. Рік перший / ЦСУ УСРР. Харків: [Б. в.], 1929. XIX, 184 с.
29. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 3. (Промисловість України в період будівництва соціалізму і комунізму). Київ: Наукова думка, 1966. 488 с.
30. Нізова Л. В. Промислова кооперація Радянської України в добу НЕПу. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 215 с.
31. Обзор Полтавской губернии за 1914 год. Полтава : Типо-литография губернского правления, 1916. 9 с.
32. Обзор Харьковской губернии за 1914 г. Харьков: Типография губернского правления, [Б. г.]. 38 с.
33. Очерки истории Харьковского электромеханического завода. Ч. 2. (1918–1964 гг.) / В. В. Суздальцев и др. Харьков: Прапор, 1965. 259 с.
34. Очерки истории Харьковского завода «Красный Октябрь» / подгот.: О. И. Стеценко и др. Харьков : Прапор, 1966. 242 с.
35. Полтава: Історичний нарис / В. Є. Лобурець та ін. Полтава: Полтавський літератор, 1999. 280 с.
36. Розвиток народного господарства Української РСР, 1917–1967: у 2 т. Т. 1. Будівництво і перемога соціалізму (1917–1937 рр.) / Д. Ф. Вірник та ін. Київ : Наукова думка, 1967. 459 с.
37. Ромни: Історико-краєзнавчий нарис / Г. С. Гречко та ін. Харків : Прапор, 1968. 131 с.
38. Сапухіна Л. П., Скрипник В. Д. Суми: Історико-краєзнавчий нарис. Харків : Прапор, 1972. 103 с.
39. Сапухіна Л. П. Суми: путівник. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Прапор, 1984. 111 с.
40. Сідоров О. Нарис з економіки Харківщини. Харків : Пролетарий, 1930. 154 с.
41. Сумский машиностроительный завод имени Фрунзе : очерки / В. М. Василец и др. Харьков: Прапор, 1972. 155 с.
42. Фабрики та заводи України: Статистичний довідник / Держ. план. комісія УСРР. Харьков : Госп-во України, 1931. VII, 565 с.
43. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. 304 с.

44. Шиян К. К. Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості (1921–1925). Київ : Держполітвидав УРСР, 1959. 303 с.

Zhmaka V.M. LARGE, CENSOR INDUSTRY OF CITIES OF LEFT-BANK UKRAINE IN THE NEP DAY

In the article, using scientific literature and a wide range of sources, in particular the materials of the State archives of Poltava and Kharkiv regions, statistical collections, yearbooks, reference books, etc., the author investigated the situation and ways of development of a large, censor industry cities of Left Bank Ukraine in the 1920s, that is, during the new economic policy; the peculiarities of the existence of this category of enterprises in cities of different types are tracked.

Characterized position of industry in which it was in the early 20's. XX century. It is noted that the industry was in a crisis state, the way out of which was seen in the new methods of management and reorganization through the mechanisms of nep. Presented and analyzed digital indicators of urban industry development in the region which indicate that in the mid-20's, that is, at the end of the reconstruction period, large industry of the cities of the Left Bank, despite various difficulties, was not only rebuilt, and even exceeded the indicators of the pre-war level. It is noted that the bulk of enterprises were in district centers, even though their industrial potential was different. The censor enterprises of non-round cities were significantly inferior to district in almost all indicators, however, they played one of the main roles – provided the population with work and the necessary products.

In the second half of the 1920s. industry of cities in the region, despite the fact that the main attention of the authorities focused on the industry of Donbas, continued to develop: increased number of enterprises, people employed by them, the amount of production, etc. At the same time, it was noted, that the gap in performance between large industry of county and peripheral cities has intensified even more.

In the end, the author comes to the conclusion, that the large, censor industry of the cities of the Left Bank over the years of nep has passed the path of restoration and increase of production, although in cities of different types the level of industrial development remained different.

Key words: city, left bank, nep, large industry, censor industry, enterprise.